

УДК:32.001(602)

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТАТАР ДИАСПОРАСЫНЫҢ ҚАЛЫПТАСУ ТАРИХЫНЫҢ НЕГІЗІ

Мейірбек Арман Оразбайұлы

armanorazbayulu@gmail.com

Л.Н.Гумилев атындағы ЕҰУ, түркітану кафедрасының 4 курс студенті

Нұр-Сұлтан, Қазақстан

Ғылыми жетекшісі – Р.К.Каликов

Татарлар түрік тілдес халықтар тобының (орта Жайық пен Еділ татарлары, Астрахань, Сібір, Қырым, Литва және т. б.) қалыптасуы мен дамуы әртүрлі тарихи жағдайларда болған. Татар тілі түрік тобындағы Алтай тілдеріне енеді.

Көпұлтты Қазақстан территориясында өмір сүріп жатқан әрбір диаспораның тарихы мен өмір сүру салты ерекше, солардың ішінде татар диаспорасына тоқталғым келіп отыр. Қазақстан территориясында өмір сүріп жатқан татарлардың тарихи-демографиялық сипаттамасын зерттеу әлі де толық ғылыми тоқтамға келмеген деуге болады. Қазақ пен татар – қос халықты көп нәрсе біріктіреді. Олардың мәдениеті, тілі, дәстүрі, менталитеті өте ұқсас, бірақ айырмашылықтары да баршылық. Бұл айырмашылық – Қазақстан халқының сан алуандығының тағы бір көрінісі.

Қазақстандық татар диаспорасының қалыптасу тарихы бірнеше кезеңнен өтті. Қазан хандығы ыдырағаннан кейін татарлар өздерінің жерлерін тастап кете бастады. Татар диаспорасының алғашқы өкілдері Қазақстан территориясына алғаш рет XVI ғасырда келіп қоныстанған. XVII ғасырда татарларды күштеп шоқындыру салдарынан олар жаппай басқа аудандарға қоныс аудара бастады. Олардың бір бөлігі қазақ жерлеріне келіп қоныстанды [1, 19 б.].

Қазақстан территориясы бойынан басты керуен жолдары өткен, Ертіс және Қазақстанның солтүстік-батысында экономикалық, саудагерлік, білім, мәдениет орталықтарына айналған жаңа Петропавл, Семей, Қостанай, Орал, Орынбор қала-бекіністері салынған. Мұраған мәліметтеріне сәйкес, «Петропавл Солтүстік Қазақстанның ірі қаласы ретінде XVIII ғасырдың соңынан сауда орталығына, Ресей мен азиялық даланың, кейін Еуропаның да арасындағы өзіндік көпірге айналады. XVIII ғасырдың соңына қарай Петропавлда Абдрашитов, Ясупов, Шакулов сияқты және т.б. татар көпестері саудамен айналысқан. XIX ғасырдың соңында Петропавлда 100 жуық ата-бабадан келе жатқан татар дворяндары болған, ал көпестік отбасылардан шыққан 450 кісінің 300 татар еді. 1897 жылғы санақ бойынша қалада 6 129 кісі татар тілін туған тіл санаған. Олар Петропавл тұрғындарының үштен бірін құраған [2, 59 б.]. Қазақстанда патша үкіметі саясатының күшею мұсылман дінінің қатыстыруымен мүмкін болды, сондықтан аталмыш қалаларда мешіттер салынды.

XVIII ғасырда татарларға саудаға рұқсат берілгеннен кейін олардың Қазақстанға қоныстануы күшейе түсті. Қазақ даласы татарларды тек кең жазиралығымен ғана емес, тілі мен діні жағынан ұқсас келетін жергілікті қонақжай халқымен де қызықтырды. Татардың алыпсатар көпестері мен қабілетті кәсіпкерлері осы жерден сауда-саттықтың пайдалы көзін көрді [3, 22 б.].

XVIII-XIX ғғ. татарлар қазақ тілін, әдет-ғұрып және салт-санасын жақсы білгендіктен сауда-саттық саласында делдалдық рөл атқарды. Татар көпестерінің қазақ даласындағы ықпалы мен беделі бірте-бірте күшейе түсті.

Татарлардың ауқымды бір тобын Қазақстан аумағына Еділ бойы губернияларының помещиктері жер аудартып жіберді. Татарлар өлкенің ірі Петропавл, Семей, Орал, Көкшетау, Верный, Ақмола, Павлодар, Зайсан және Өскемен қалаларында қоныстанды. Олардың неғұрлым жиі орналасқан жерлерінде татар слободкалары пайда болды. Қазақ хандары мен сұлтандарының басым көпшілігі өздерінің жеке хатшылары етіп Орынборға таяу жердегі Сейітов слободасынан шыққан сауатты татарларды ұстады [4, 48б].

Бұл халықтың өкілдері қазақ даласында жаңа әдіспен оқытатын жәдиттік мектептер ашудың бастамашылары болды. Қазақтар татар зиялылары шығарып тұрған газеттер мен журналдарды зор ықыласпен оқыды. Қазақтың алғашқы газеттері мен журналдарын көбінесе татар көпестері қаржыландырып тұрды. Кейінірек патша үкіметі исламның қазақ даласында күшейіп бара жатқанынан қауіптеніп, сауатты және іскер татарлардың қызметінен бас тарта бастады. Мысалы, 1897 жылы Бүкіл Қазақстанда тұратын татарлардың жалпы саны 56 мыңға дейін жетті. Мұның өзі Қазақстандағы бүкіл халықтың 1,3 %-ын құрады. Татарлардың 38 %-ы мешандар, 28 %-ы шаруалар, 10 %-ы қазақтар, 2 %-ы көпестер болды [5, 85б.].

Татарлардың Қазақстанға жаппай қоныс аударуы туралы алғашқы деректер 18 ғасырдың ортасына тап келеді. Олар ең алдымен республиканың батыс өлкелеріне қоныстанды. Кейінірек, патша үкіметінің рұқсатымен, олар Қазақстанның орталық және солтүстік аймақтарына да енді. Сол кезеңнің ресми деректеріне сүйенсек, олар көбіне дамыған, ірі қалаларды қоныс етуге ұмтылғандығын көруге болады. Алайда, 19 ғасырды соңына қарай істің жайы өзгерді. 19 ғасырда статистика көрсеткіштері татарлардың «қалалық халық» атанудан қалғандығын көрсетті. 1897 жылдың мәліметтері бойынша, татарлар ауылдық жерлерде де көптеп қоныстанған. Кейін Қазақстанның барлық аймақтарына тұрақтаған [2, 124 б.].

Ал 1926 жылы халық санағы бойынша Қазақстанның қазіргі шекарасында 6198,4 мың адам тұрды, олардың 58,5 %-ы қазақ, 20,6 %-ы орыс, 13,9 %-ы украин, 2,1 %-ы өзбек, 1,3 %-ы татар, 1,0 %-ы ұйғыр, 0,8 %-ы неміс және т.б. [5, 61 б.].

Тарихтың деректері көрсеткеніндей, қазақ пен татар халықтары бір-бірімен 400 жылдан бері араласып келеді. Қазақстанда ХІХ ғасырда тұратын татарлардың саны едәуір өсіп, 79758 адамға жеткен. 1999 жылғы халық санағы бойынша Қазақстанда 327982 татар тұрады, оның 45811-1 Қарағанды облысында.

ХХ ғасырдың 50-60 жылдары Қазақстандағы татар диаспорасының миграциялық өсім есебінен интенсивті өсуі байқалды: татарлар Қазақстанға өнеркәсіптік құрылысқа қатысуға және тың және тыңайған жерлерді игеру үшін көшті. ХХ ғасырдың 70-80 жылдары татарлардың миграциялық ағымы төмендейді, қырым татарларының өздерінің тарихи Отанына қоныс аударуы басталады, туу азайып, өлімі көбейеді. Нәтижесінде татар диаспорасы санының табиғи өсімі баяулады [5, 211 б.].

Қазақстанға жер ауып келген татарлардың статистикалық мәліметтерде жоғары демографиялық көрсеткіште болды. Әдетте татар диаспорасының көп балалы отбасы болып келуі дәстүрлі құбылыс. Осыған байланысты әрбір татар отбасында 6-8 баланың дүниеге келуі міндетті болды. Себебі татар халқының саны Қазақстанға еріксіз қоныс аударылған кезде күрт азайған болатын. Бірақ, соған қарамастан олар жоғары демографиялық ұдайы өсімді сақтап отырды. 15 жылдан кейін – 1959 ж. халық санағының мәліметтері бойынша Қазақстанда барлығы 9 916 татарлардың ресми есепке алынғандығы жөніндегі деректермен толықтырылды.

Мұндай ақылға қонбайтын және шындыққа сәйкес келмейтін жағдай былайша түсіндіріледі: татарларға балаларын өзінің нағыз ұлтымен тіркеуге алудан бас тартқызып, олардың көбісін этникалық әзірбайжандар деп, ал бір бөлігін өздерінің төлқұжаттарындағыдай грузиндерге жатқызды [5, 99 б.].

Ал, татар-халықтары – 1970, 1979, 1989 жылдардағы халық санағы мәліметтерінде татар-халықтары, татарлар санымен есепке алынған. Егер, 1970 ж. жүргізілген арнайы халық санағына келетін болсақ, онда бұрынғы 1959 ж. санақпен салыстырғанда татар халқының әлдеқайда, тіпті, екі есе көбейгенін байқаймыз. Бұл бағыт біз зерттеп отырған татар

диаспорасының демографиялық үрдістеріндегі табиғи жоғары өсімінің көрсеткішін нақтылап береді. Көрсетілген ресми статистикалық мәліметтер, татарлардың арасындағы этнодемографиялық жағдайды дұрыс, толығымен дәлелдеп бере алмайды. Оның себебі мынада: татарлардың негізгі бөлігі бұрынғысынша, өздеріне де, өз балаларына да, немерелеріне де өздерінің нағыз ұлтының атын алып бере алмады, бұрынғысынша әзірбайжан немесе грузин болып қала берді.

1970 ж. салыстырғанда 1999 ж. татарлардың халық санағының өсімі 57477 адамды құрады, қала халқының саны 14 849 адамға көбейді, ауыл халқының саны 42 628 адамға ұлғайды. 1979 ж. салыстырғанда барлық татар халқының саны 50 113 адамға өсті, оның ішінде қала халқының саны 12 440 тұрғынға артты, ал, ауыл халқының саны 37 673 тұрғынға көбейді. 1989 ж. салыстырғанда татарлардың жалпы саны 26 458-ге өсті, қала халқының саны 8 477 адамға ұлғайды, ауыл халқының саны 17 981 адамға өсті [2, 189 б.].

Алматы облысы татарлардың орналасуы бойынша бірінші орын алады. Қазақстанда тұратын татар халқының 38,6%, соның ішінде 37,3% ауылдық және 45,5% қалалық тұрғындар. (Алматы қаласы бойынша есепке алынбаған татарлар, барлық отандастарының санының 1,7% құрады). Республика көлемінде, Татар халқының аймақтық орналасуы жағынан екінші орында Жамбыл облысы болып табылады. Мұнда Қазақстандағы барлық татарлардың 34,6%-ы шоғырланады, соның ішінде 36,6%-ы ауылдықтар және 24,6%-ы қала тұрғындары. Егер ауылдықтарды алатын болсақ, онда олардың басым бөлігі осы облыстың Жамбыл, Меркі, Байзақ аудандарында тұрады. Келесі кезекте Оңтүстік Қазақстан облысы бойынша орналасуы жағынан татарлардың халық санағы өзіндік орын алады. Бұл мынаған 22,3 – 20,2 – 12,8% сәйкес келеді. Егер олардың аудандарға орналасуын алатын болсақ, татарлар Сайрам, Төлеби, Сарыағаш және Мақтарал аудандарында шоғырланған және бұл жерде олар қазақ-өзбек халқымен көршілес орналасқан. Соңғы кезекте, татар этносының үлес салмағы бойынша орналасуы Қызылорда облысы болып табылады. Жалпы татар халқы мұнда не бары 1,7% құрайды, соның ішінде 1,5% ауыл және 2,4% қала тұрғындары. Олар негізінен Қармақшы ауданының III Интернационал ауылында топталып орналасқан [5, 132 б.].

XX ғасыр мен XXI ғасырдың басында республикадағы татар диаспорасының саны эмигранттардың санының көбейіп, иммигранттардың санының азаюы салдарынан төмен көрсеткішке ие болады. Осылайша, Қазақстан территориясындағы татар диаспорасының қалыптасуы бірнеше ғасырларға созылды.

Көріп отырғанымыздай, тарих беттерінен қазақтандық татар диаспорасының тарихи қалыптасуы қиын жолдан өткендігін көреміз. Енді міне, Қазақстан тәуелсіздік алғаннан кейін ғана қазақ ұлтымен қоса, өзге ұлт өкілдеріне билік тарапынан көңіл бөліне бастады. Елбасы Н.А. Назарбаевтың ұсынысымен құрылған Қазақстан Республикасы халықтарының Ассамблеясы халықтардың мызғымас тыныштығын сақтау үшін бірден-бір септігін тигізіп отырған қоғамдық институт болып саналады. «Бір халық» – бұл барлығымыз үшін ортақ ұлттық мүдделер. «Бір ел» – бұл барлығымыз үшін ортақ Отан. «Бір тағдыр» – бұл біз бірге жүріп өткен қиындықтар мен жеңістер! Бұл біздің ортақ келешегіміз – игілікті және өсіп-өркендеген Қазақстан!», - деп, Елбасы Н. Назарбаев Қазақстан халқы ассамблеясының XX сессиясында сөйлеген болатын. Қазақстан Республикасында сан түрлі ұлттың бір ұлттық мүдде, ортақ Отан, бір мақсат жолында өмір кешіп жатқанына 23 жыл.

Қазірде татар диаспорасы тәуелсіз еліміздегі үлкен диаспоралардың бірі болып табылады. Олар Қазақстанның барлық аймақтарында өмір сүріп жатыр. Сонымен қатар, татар мәдени орталықтары республикамыздың мәдени дамуында белсенділік танытуда. татарлар Қазақстан Республикасында ертеден бері тұрып келе жатқан көптеген түркі этностарының бірі екенін көрсетті. Олардың Қазақстанға көшуіне өзіндік тарихи, экономикалық, мәдени себептер бар.

XVIII-XIX ғасырларда XX ғасырдың басында татарлар қазақ даласында исламның күшеюіне, білім мен мәдениеттің дамуына өз ықпалын тигізді. Қазіргі күні көк байрағымыздың астында 100-дан астам ұлыс пен ұлт өкілдерінің тыныштықта өмір сүруі – жалпы халыққа ортақ, тең дәрежелі көзқарастың нәтижесі деп ойлаймын.

Қолданылған әдебиеттер тізімі

1. Хамидуллин А.Г. Татары в Казахстане. – Алматы, 1997, 245 с.
2. Махмутов З. Татары на Севере Казахстана (история и современность). –Петропавловск, 2004, 214 с.
3. Шаймердинова Н.Г., Тажибаева С.Ж. Тюркские языки Казахстана: современное состояние «Язык и глобализация» // Сборник статей XVI международной научно-теоретической конференции. – Алматы, КазНУ, 2013, С. 58-61
4. Мамлютова–Бикмухамедова Р.Г. Татары на Севере Казахстана (история и современность). – Петропавловск: Северный Казахстан, 2004, 157 с.
5. Каримуллин А.Г. Татары: этнос и этноним. – Казань: Татарское книжное издательство, 1989, 156 с.